

УДК 1: [504: 001.9]

*Наталія Годзь***ПРИНЦИП ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНОСТІ, ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД ТА ПРОБЛЕМА ЧАСУ
З ПОЗИЦІЇ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ СУЧАСНОЇ ЕКОЛОГІЇ**

У статті досліджується предмет екології та екологічної футурології, розглядаючи питання принципу трандисциплінарності. Аналізуються стратегії збереження довкілля та взаємозв'язок поміж екологією, економікою та новітніми технологіями. Досліджується питання розуміння культури й зв'язку екології та екологічних досліджень з питаннями розвитку науки.

Ключові слова: довкілля, метод, наука, наукова спільнота, природозберігаючі технології, світогляд, система, екологія, економіка, екологічна футурологія, футурологія.

*Nataliia Godz***THE PRINCIPLE OF TRANSDISCIPLINARY, HISTORICAL METHOD AND PROBLEM
OF THE TIME IN POSITION PHILOSOPHICAL ANALYSIS THE MODERN ECOLOGY**

Given article we continue the analysis of the subject «futurology». We examine variable principles methods' coming from position of analysis of modern ecology. We one of the exceptional characteristic features of humankind is the ability to critically evaluate the current situation on the one hand, and on the other hand to likewise enthusiastically create and live in the world of illusions. So we are trying to exist in this in this world fighting and at the same time creating presumable field for conflicts and ecological, technologic problems. Today, we have new conflict situations and conflict development of mankind makes us change. It should be mentioned that at certain times there was a key problem connected with «compulsory knowledge» for an «educated person» and «the younger generation».

Link of times and processes in scientific word view is lost due to going into details and refinements of biological education system. One can see negligence to the authors who were the at the source of natural science, namely to those who formed our modern biological worldview. Today, if we have a close look at the process of scientific worldview development, the fullness of scientific worldview we will be able to find the starting point of our development problems, including the problems that are related to ecological problems, when the admiration at mechanical defeated common wisdom.

Proceeded our investigation scientific work, we continue defending several statements. The first one is based upon the accentuation of a strict system which accepts as valid ones different definitions of Ecology. These definitions are multidirectional proceeding from the time of their origin, and consequently they are defined through the sphere they serve. But Ecology in the global sense cannot be restricted to environmental protection technologies. It is not the main purpose of Ecology to fight for «purity of environment». On the whole the interests of Ecology lie in the parameters of growth, limits of existence. It can be said that Ecology is a science about the system as it is. But adding new meanings and contents plays not only appositive role, but also a negative one, creating a field of conflicts which can be based on different understanding of the subject and object of Ecology which can cause demagogy and over simplicity. We insist on philosophical comprehension of ecology, developing «The Philosophy of Ecology», «The Ecology Futurology».

Key words: The surroundings, method, science, scientific society, Nature protection Technologies, Weltanschauung, system, Ecology, Economy, Ecological Futurology, The Futurology.

*Наталія Годзь***ПРИНЦИП ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНОСТІ, ІСТОРИЧЕСКИЙ МЕТОД И ПРОБЛЕМА
ВРЕМЕНИ С ПОЗИЦИИ ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА СОВРЕМЕННОЙ ЭКОЛОГИИ**

В статье исследуется предмет экологии и экологической футурологии, рассматривая принцип трандисциплинарности. Анализируются стратегии сохранения окружающей среды и взаимосвязь между экологией, экономикой и новейшими технологиями. Исследуется вопрос понимания культуры и связи экологии и экологических исследований с вопросами развития науки.

Ключевые слова: окружающая среда, метод, наука, научное сообщество, природоохранные технологии, мировоззрение, система, экология, экономика, экологическая футурология, футурология.

Делегуючи ідею існування у межах «суспільства знання», для нас як і раніше існує реальна проблема визначення критеріїв істинності нашого знання як у цілому, так і в окремих випадках. По-друге, постає

важливість питання збереження «якісності» та достовірності знання у сучасних кризових умовах, коли наука та науковці вкотре знаходяться в умовах тотального нестатку коштів, зміни світових економічних пріоритетів. Лейтмотив суспільства потреб – «сьогодні та зараз» дуже заважає розвитку науки, особливо теоретичної. Нагадаємо, що наука завжди має за мету відповідність істині, відповідність принципу перевіряємості та підтвердження знання (як наявного, так і нового, нещодавно отриманого) та головне, на нашу думку, – у науки завжди відкрито принцип видалення та виправлення власних помилок. Тобто наука на відміну від інших сфер людської діяльності більшою мірою зберігає функцію відповідності критерію істинності та принципу критичності.

За лейтмотив нашої статті ми вважаємо фразу, яку колись сказав М. Мамардашвілі: російською вона звучить *«Всегда уже поздно!»* [4], [5], приблизно в перекладі вона може звучати як «Завжди час вже сплинув» або «Завжди мить вже втрачена». Саме тут ми можемо на мить побачити ту тонку межу, на перетині якої розкривається система нашого реагування на навколишню дійсність, розкривається модель нашого світогляду, відповідно до якого ми певним чином реагуємо. Відповідно до розуміння та транскрипції вищенаведеної фрази, ми або опускаємо руки долу, або хаотично рухаючись робимо ситуацію гіршою, або усвідомлюючи нашу реальність та неоднозначність результатів нашої мети та існування, їх трагічність – намагаємося жити згідно з принципом усвідомлення наших помилок та реального намагання зменшити їх наслідки й усвідомленням морального відповідання за них. Цікавим, на наш погляд, є результат аналізу розмислів М. Мамардашвілі та моделі «Ніколи не пізно», яку досить наполегливо делегує система освіти (навіть у історичному, ретроспективному аналізі), система медичного забезпечення та навіть релігійна системи. Нам здається, що майже невлівима грань поміж цими двома настановами відокремлює набагато більше, ніж ми можемо собі уявити. Тут приховано великі інформаційні сенси світоглядної парадигми, розкрити які під силу тільки тим, хто вже знаходиться на шляху саморефлексії та критичності. Фраза «ніколи не пізно» – це перший рівень, з ефектом зовнішньої підтримки та переконання у чомусь. Водночас час фрази «всегда уже поздно» («час вже сплинув») виводить назовні розуміння того факту, що ми вже маємо проблему, бо вона власним існуванням «лізе нам у очі», ми вже «перечепилися» через неї на шляху реалізації нашої пізнавальної практики і тільки тепер маємо змогу включити цю проблему до аналізу. Існування факту проблеми приводить нашу свідомість до розуміння, що частка реальності досі була невидимою для нас, а тому й неусвідомлюваною нами. Ми тільки тепер починаємо робити перші кроки до усвідомлення того, що результатом нашої діяльності та практичної історії створені нові умови, якими підготовлена тутешня та майбутня (невідомі, але віртуально вже «уможливлена») дійсність, у якій потенційно та реально вже існують проблеми (створені нашим існуванням та перехресним співіснуванням з навколишнім середовищем). Саме в цю мить ми болісно та з відчаєм усвідомлюємо, що час безжально та невлівимо працював на створення цієї реальності (до речі, тут навіть можемо розгледіти, що мовний дискурс у кожній національній спільноті має власний «окрас» – якщо у російській мові «Час» – *«время»* середнього роду, воно таким чином безлике, потойбічне, надмірне, знаходиться за, та понад межами нашої реальності, то в українській мові – «Час» – родовий, він містично реальний, персоніфікований, він розуміється як океан (бо «хвилина» дуже подібна до «хвилі»), отже в українській свідомості розуміння плинності часу ще більше розвинене, а з іншого – криється проблема «безмежності» та «невичерпності», тобто можливо, іншого ставлення до плинності «Часу»). Ми власною діяльністю створюємо «істоту», яка в наслідок нашого слабкого існування занадто більша за нас, страшніша, міцніша за наслідками. Ми «батьки» тієї містичної реальності, яка вже не залежить від нас та однаково як знищує, так і захищає – усе по наслідкам нашого бажання та дії, але вже майже не залежно від нас та наших нащадків. Це той момент усвідомлення часу, протягом якого «Час» створював умови для цієї певної невідомої до міри Реальності, це саме той момент інсайту, коли ми в мить відчуваємо розуміння «час сплинув», «все», «мить увірвалася». Але саме тут проявляється та, інша, прихована сила розуміння, яка закладена в моделі, яку розумів М. Мамардашвілі – це аж ніяк не відокремлює наших намагань, їх результатів у аналітично-пізнавальній діяльності.

Насправді ж аналіз та інтерпретації сенсів вищенаведеного роздуму М. Мамардашвілі може зайняти ще більше часу та місця, аніж ми маємо для нашої статті, однак ми принципово підкреслюємо її важливість у пізнанні та розвитку науки, особливо враховуючи принцип трансдисциплінарності знання, методів пізнання (наразі й історичного методу) у функціонуванні й системи екологічних дисциплін та побудови прогностичних проєктів і футурологічних моделей майбутньої реальності – *мова не тільки пояснює реальність, але й створює нові реальності*.

Ми притримуємося позиції (яку підтримують багато вчених, наразі й В. А. Канке), відповідно до якої різноманітні типи наук не відокремлюються одна від одної глухими стінами [2, с. 35]. Наприклад, Н. А. Піскулова пише: «Суть екологічної проблеми полягає у тому, що сучасні масштаби виробництва та споживання перебільшують можливості навколишнього середовища справлятися з наслідками людської діяльності та приводять до порушення рівноваги природних і суспільних систем. Багаторівневу екологічну проблему варто віднести у першу чергу до групи економічних проблем, оскільки вона дотична практично до усього відтворювального процесу» [6, с. 26], а також, що «виникнення загальносвітової екологічної проблеми на

противагу загально сприйнятій думці не є наслідком лише глобалізації, а швидше зумовлене економічним розвитком людства в результаті науково-технічного прогресу в умовах демографічного росту» [6, с. 27].

У цьому контексті, безумовно цікавими продовжують бути дослідження та праці В. І. Вернадського, Тейяра де Шардена, Е. Тоффлера, Ф. Фукуями, В. А. Канке та ін. Також ми не можемо оминати увагою ідеї В. В. Шкоди, Я. В. Тарароева, І. З. Цехмістро – представників харківської школи філософії науки. Заслужують уваги концепції В. А. Канке, В. Н. Василенко, Н. А. Пискулової.

Метою статті є як продовження праці над розробкою поняття «екологічна футурологія», так й аналіз принципу трандисциплінарності та його впливу на науку й виробництво на прикладі екології та окремих екологічних дисциплін, розуміння ролі дослідницьких методів у розробці як головних завдань екології як мегадисципліни, так і практичного їх втілення через аналіз та опис сьогоденної соціоприродної сфери, через проблеми моделювання, які найбільш цікаві в аналізі того, що ми можемо бачити в тій частині наукових досліджень, які належать до категорії «футурологічний проект».

Н. А. Пискулова зазначає, що «перевагами заходів зі збереження середовища використовує економіка у цілому, а їх побічні збитки падають на конкретні галузі. Таким чином, перспективи отримання прибутків залежать від долі екологічних збитків у загальних збитках галузі, можливостях її технологічного вдосконалення, виду конкретних переваг (тобто на основі чого – зменшення збитків або диференціації товарів конкурує галузь), географічному чиннику скерованості поставок (місцевий чи закордонний ринок поставляються товари) та ін.» [6, с. 64]. Саме додаткові вкладення при виробництві (які здебільшого не враховувалися, не очікувалися спочатку виробництва) є тим феноменом, який чомусь найменш розглянуто футурологами та лише приблизно є дотичним до зацікавлень прогностиків і практичної їх реалізації у вигляді прогнозів економічного та природоохоронного напрямів. До речі, аналіз цей розміщено не в перших розділах. У цьому розрізі постає цікавим такий матеріал – «від доквілля зберігаючих заходів зазвичай вииграють галузі, які можуть отримувати переваги від технологічних нововведень. Наприклад, сталеволітейна галузь, незважаючи на усі її високі екологічні наслідки, може отримувати суттєву користь від ресурсозберігаючих технологій. Автомобільні фірми можуть вигравати від розробки моделей, які потребують менше палива. Як довели дослідження, необхідною умовою підвищення виробництва та конкурентоспроможності є зміна технологій виробництва, а не інвестування в обладнання із запобігання забруднення, яке вже є (end – of – pipe technology), хоча останнє може привести до росту переваг у конкуренції. Якість навколишнього середовища та природозберігаючі технології можуть впливати й на конкурентні переваги через попит на продукцію й послуги низки галузей, особливо пов'язаних із медициною, нерухомістю, відпочинком. Складніше отримати переваги в хімічній та харчовій промисловості, сільському господарстві та інших галузях, які конкурують на базі ціни. Та й у них ситуація поступово змінюється завдяки скерованій екологічній політиці держав та компаній, наприклад, за введенням екомаркування для тропічної деревини» [6, с. 64]. Така завелика цитата, на наш погляд, доцільна, зважаючи на принцип необхідності розуміння ролі нових технологій у природоохоронних технологіях. Оскільки старе, стереотипічне за дією технічне мислення у глобальних умовах економічних відносин програє саме через велику матеріальну залежність та відсутність усе тих же кадрів (робочих одиниць), які працюватимуть у системі очистки відповідно до звичних уявлень про працю «сміттярів» (до речі, нові методи чомусь залишаються поза зоною зацікавлень футурологів).

Свого часу М. Мамардашвілі у статті «Думка у культурі» писав, що варто розглянути «питання про думку в культурі, маючи на увазі певне чудо думки та її неможливість – окрім як чудовим шляхом – траплятися у культурі...» [3, с. 99]. Неможливість продукувати думку як індивідуальний прояв та використання «тіні» чужих думок за його припущенням приводить до «внутрішнього самогубства», але за словами М. Мамардашвілі у іншому сенсі, ніж це ми знаходимо у Камю – «у сенсі присутності, як висловлювалися попередні філософи первинного зла у людській природі. А це первісне зло, вочевидь, у тій немочі, що не під силу й самій людині... але у першу чергу вона готова звинуватити у недосконалості, не бачачи, що тим самим проводить самознищення спочатку через знищення світу навколо себе, а потім й виривання з корінням й самої себе» [3, с. 99].

Природоохоронна діяльність також є дисципліною, зацікавлення якої присутні як й інтересів екології серед багатьох галузей виробничої та наукової діяльності. Помилково вважати, що природоохоронна діяльність повністю входить у коло виключно екології. У цьому випадку ми маємо змогу використати результати, означені Н. А. Пискуловою, – «Природоохоронний фактор впливає й на діяльність головних учасників міжнародних економічних відносин – держав та компаній, в першу чергу транснаціонального бізнесу. Багато держав інкорпоровали стратегію сталого розвитку у загальнонаціональні стратегії, розробили та постійно вдосконалюють екологічну політику, включно з усіма її знаряддями» [6, с. 65]. Та, на жаль, мета як екології, так і футурології досить часто знищується пафосними штампами й декларційними висловами. Тому ми змушені подати думку М. Мамардашвілі, який написав, що «з словами «висока духовність» варто дуже обережно поводитися, бо вона може дуже «низько» знаходитися – ніхто цього не знає, оскільки ніхто не знає, де знаходиться тіло (я маю на увазі кантівський підхід до цієї проблеми)» [3, с. 100].

Е. Тоффлер підкреслював, що «Знов та знов людина, включно й для відомих вчених, заплющує очі на нові можливості майбутнього, звужує власні інтереси на нові можливості майбутнього, час від часу грубо перемішувани поштовхами прискорення. Це не означає, що абсолютно усі науково-технічні досягнення, які зараз відкинуті, будуть реалізовані або будуть реалізовані у найближче століття. Декотрі, без сумніву, помруть, так і не з'явившись, деякі не зможуть подолати вузькі межі застосування. Інші ж вийдуть з лабораторій, але будуть непрактичні через те саме. Однак це не є важливим. Навіть якщо жодне з цих досягнень не буде реалізовано, інші, можливо, навіть більш шокуючі, відбудуться» [7, с. 239].

Ми продовжуємо боротьбу за свободу «польоту творчої думки» та скеровуємося до реалізації певною мірою навіть творчих та надзвичайних інженерних замислів, водночас породжуємо нові, ще не бачені варіанти старих і нових хвороб (хоча, може поняття «новий» тут несумісне, це швидше варто означити як інше розуміння старого та виокремлення з старої хвороби через нове знання того, природа чого зрозуміла стали лише сьогодні). Та оскільки «стан думки завжди є певний додатковий живий акт. Відбувшись, такий стан важко виділити з поняття, в якому, на жаль, воно не присутнє. Живе лише дає про себе знати власною присутністю, а вхопити відмінність живого та мертвого у понятті ми вже не маємо змоги» [3, с. 100], то не хотілося б, щоб трапалося те, що відповідало б реальності того факту, що «людина майбутнього», незважаючи на усі хитрощі та прогрес технологій та нанотехнологій, продовжувала б платити за це слабкістю та хворобами власного організму. На жаль, нова генерація доводить присутність хвороб, які пов'язані навіть не стільки з гіподинамією, але й з такими ланками, які досі ніхто належним чином не досліджує – від їжі до стилю життя та лікування.

Не лише з песимізмом та відчаєм вдивляємося ми в майбутнє. Поряд з нами є й надія, бо є позитивні результати. Але «Стан думки» все ж залежить від стану «Тіла». Недарма ми пригадуємо елліністичну традицію поєднання гармонічного розвитку інтелекту й тілесності, волі особистості. Недаремно народна мудрість створила прислів'я «в здоровому тілі – здоровий дух» та пам'ятаємо, що «з будь-якої висоти культури маємо змогу зірватися до безодні» [3, с. 100]. Пригадаймо, що Е. Тоффлер свого часу вже попереджав, що нова спільнота буде дуже нестабільною через те, що стрімкі зміни практичної сторони технологій, таких як гіперіндустріальна революція, «не подають можливість зупинки аби перевести дух від змін. Вона пропонує лише запальну суміш химерного та нового. Ця масована ін'єкція швидкості та новітнього у структурі суспільства примусить нас не просто швидше впоратися зі звичними ситуаціями, подіями та моральними дилемами, а долати ситуації зовсім незнайомі, що називається «з першого разу», дивні, нерегулярні й неочікувані. Значною мірою змінюється баланс, який превалює в будь-якому суспільстві поміж звичними та незвичними елементами щоденного життя його членів, поміж передбаченим та непередбаченим» [7, с. 240]. На нашу думку, зміни, та тільки біологічні, фізіологічні, швидше скеровані не стільки на отримання чогось нового та невідомого. Зміни, які сьогодні подано у вигляді прискорено-спресованому масштабі і які відчуваємо як на індивідуальному рівні, так і на рівні суспільства, зараз ближче до втрати, ніж до надбання. Тут навіть у Тоффлера присутнє зачарування стереотиповим уявленням про «здобуток» для суспільства.

Наука, а саме наукова сфера, є безумовно також пов'язана з ланкою культури, а «повертаючись до культури, – фактично проблема її полягає не у тому, як нам розпорядитися наявними та пам'ятаємими нами здобутками людського духу, людського вміння, а у тому, наскільки ми розуміємо, що все це не самодостатнє, не само владнано, що хаос... не позад нас, а оточує кожную точку культурного існування у самій культурі» [3, с. 102].

Знищення природних образів з життя людства, навіть із найкращими намірами, за міркуванням М. Мамардашвілі приведе до катастрофи, причому «катастрофи антропологічної, тобто переродження якимось послідовним чином у перетворенні свідомості людини у бік антисвіту тіней чи образів, які своєю чергою, самої тіні не мають, переродження в певний світ по той бік дзеркала, зліплений з імітування життя. І в цій самоімітуючій людині історична людина може, до речі, себе й не впізнати» [3, с. 104]. На продовження наших міркувань ще раз підкреслимо, що філософія залишається найвагомішою та надзвичайною формою суспільної свідомості, яка створює систему знання щодо фундаментальних законів і принципів загальнолюдського буття. Саме філософія бере на себе функцію пошуку та реалізації найбільш універсальних і широко застосовуваних суттєвих ознак людського ставлення до природи, суспільства та духовного життя. Бо «кожна культура безсмертна. Та лише вертикальний розріз вносить у неї новий стан, тобто який ми вже знаємо чи над яким міркуємо символ смерті як стан, за яким відкривається буття, та ми можемо бути у стані розмислу» [3, с. 105]. Отже, вірогідно, таким «вертикальним розітненням», окрім філософії у цілому, математики є й методи та завдання сучасної екології, наразі й у футурологічних побудовах, і якщо «кантівська проблема – це проблема граничних станів, тобто тих станів, які у принципі тільки на межі й існують» [3, с. 105], то проблема футурології полягає у тому, що ще не реалізувавшись, вона вже є моделлю сучасного стану технічної думки та потреб суспільства (наразі й «потреб», які нав'язані часткою суспільства), тобто футурологія кожного свого часу (ми маємо на увазі ретроспективу футурологічних проєктів, прожектів) мусить завважувати та моделювати певною, хай й уявною, віртуальною реальністю не досягаючи цих «граничних», «межових» станів. Таким

чином, ми знов повертаємося до розмислів М. Мамардашвілі, який зазначив: «Не існує більшої чи меншої досконалості. Досконале завжди досконале... Так створено всесвіт. А наш мозок, на жаль, задіяно інакше... ми не можемо продовженням наших сил, нашого фізичного, предметного бачення перейти до думки. Для цього потрібно відректися від проєкціювання самих себе (попередніх) в наступну мить часу. Відповідно, уся проблема культури (тієї, яка щасливіша за інших) постає в такому: чи можливі зміни у світі?» [3, с. 106].

Висновки та подальше значення ідей «Просвітництва, говорячи словами Канта, – це дорослий стан людської спільноти, коли індивіди мають змогу міркувати власним розумом та притримуватися вчинків, не потребуючи для цього зовнішніх авторитетів та не будучи підтримуваними помочами. Так, задамося запитанням, чи є ми просвіщенними?» [3, с. 107]. Ми продовжимо – чи можемо ми приймати самостійні рішення, при яких у нашій свідомості вже закладено відповідальність перед собою та іншими за прийняття цих рішень. Усі глобальні катастрофи, закладені попередньою історією людства, особливо її періодом позитивізму у науці та філософії, – це прийняття рішення без усвідомлення специфіки наслідків, тобто лише з «учорашнім» знанням та знанням відповідно до сьогоденних моделей реальності та з впертим варіантом саме одного «завтра» на основі лише того, що маємо, на основі лише того, що потрібно нам «сьогоднішнім», без варіантів та врахування ефекту дії непізнанного та невідомого.

Потрібно пам'ятати, що футурологія як певна модель проєкції у майбутнє, це перспективна робота людського інтелекту та фантазії, але це вмотивований процес до певної уявної цілі. Займаючись питаннями прогнозування, дослідник завжди ставить перед собою запитання «а що буде, якщо..?» та «що буде, якщо це відбудеться?». Певне рішення постановки проблемного питання – перспективного характеру, моделювання дій на вирішення варіантів сценаріїв. Таким чином, саме Майбутнє, будучи ще нереалізованим пропонуванням, проєктом, утопічною мрією, фантазією та реалізацією розрахунків «на папері». одночасно може як бути реалізованим у світі, так ніколи й не реалізуватися у майбутній дійсності. Воно має власну сувору й впорядковану структуру, оскільки його можливо розподілити за перспективою дії на близьке майбутнє та далеке майбутнє, наукове планування прогнозування й науково-фантастичне, фантастичне, утопічне, релігійно-екстатичне, містичне уявне очікуване майбутнє. Але проєкт Майбутнього – це, як ми вже зазначали, реалізація наших сучасних, доступних знань та технологій. Це вплив нашої свідомості через дію механізмів національної мови. Це певною мірою слабе місце у гносеологічній моделі формування феномена Майбутнього та футурології зокрема. Тим не менш, оперуючи у просторі й часі з майбутнім, будуючи футурологічні прогнози, ми так чи інакше пов'язані з реальною або омріяною їх реалізацією Сенсу взагалі та Сенсу Життя зокрема як у глобальному плані як усього Живого, так і сенсу життя індивідуального, суспільного, сенсу життя генерацій та поколінь, які одночасно живуть на планеті, класів, націй у цілому.

Таким чином, вкотре ми розглядаємо та продовжуємо розроблювати ідею саме філософського аналізу екології та вводячи поняття «екологічна футурологія», намагаємося створити в ньому наукомісткий простір. Не останню роль у цьому може відігравати поряд з іншими методами й історичний метод.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василенко В. Н. Ноосферная футурология: мониторинг безопасности граждан глобального общества / В. Н. Василенко // *Философия и общество*. – № 4/2012. – С. 61–89.
2. Канке В. А. *Общая философия науки* В. А. Канке. – М. : Издательство «Омега-Л», 2009. – 354 с.
3. Мамардашвили Мераб. *Сознание и цивилизация* / Мераб Мамардашвили. – СПб. : Азбука. Азбука – Аттикус, 2011. – 288 с.
4. Мамардашвили Мераб: электронный ресурс / Мераб Мамардашвили [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://konsp-mm.narod.ru/115.htm>.
5. Мамардашвили М. К. *Лекции о Прусте* / М. К. Мамардашвили [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.proza.ru/2012/06/30/783.
6. Пискулова Н.А. *Экология и глобализация : монография* / Н. А. Пискулова. – М. : МГИМО – Университет, 2010. – 210 с.
7. Тоффлер Элвин. *Шок будущего* : пер с англ. / Элвин Тоффлер. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 557, [3] с. – С. 238–241.